

(Research Article)

Dating "Seven Climates" in Nahj ul-Balagha Based on Source and Text

Samane Azizi Alavijeh^{1*}, Mohammad Mahdi Jafari²

Submit Date: 7 March 2022

Revise Date: 12 May 2022

Accept Date: 15 June 2022

Publication Date: 21 June 2022

(Page 49-71)

Abstract

This study, based on the method of Dating, examines the origin and evolution of the term "seven climates" in the narrations and other ancient sources with two approaches of source and text, and a different view of the historical origin of Dr Pakatchi's view. Due to the uniqueness of the hadith, the library-based approach did not help us much in solving the problem, and with more emphasis on the text-based approach, we examined the sources that dealt with the subject of seven climates in both general and specialized geography. There are basically two main sources for dividing the land into seven parts: the first seven Persian countries whose translation into Arabic became popular with the term Sab'a al-Aqalim and the second seven Greek climates which were translated into Arabic in the late second and early third centuries AH and were introduced into the Islamic texts. There is evidence to suggest that the term 'seven climates' entered the popular culture of Muslims from the East years before the translation of the works of Ptolemy and other Greek scholars, due to cultural-political-commercial relations between Iran and Islam, through Kufa—the center of Imam Ali's (AS) Government -and in writings such as Persian zijs, and especially the familiarity of people like Ibn Muqaffa with the Arabic language and bring to mind the Persian discourse for the audience of the words of Amir al-Mu'minin (AS).

Keywords: Nahj ul-balagha, Dating, Aghalim ul-Sab'a, Seven Climates, Sermon 224.

1. Ph.D., Sciences and Education, Nahj al-Balagha, Payam Noor University, Tehran, Iran.

2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Shiraz University, Shiraz, Iran.

*: Corresponding Author:

Email: samazizi244@gmail.com

How to cite this article: Azizi Alavijeh, S., Jafari, M. M. (2022). Dating "Seven climates" in Nahj ul-balagha Based on Source and Text, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(37), 49-71. DOI: 10.22084/NAHJ.2022.26018.2797

1. Introduction

Nahj ul-balagha is a collection of speeches, letters and words of Amir ul-Mu'minin (AS), which was compiled by a prominent scientific, political and literary figure, and with a special rhetorical selection. There is no doubt or ambiguity about the overall validity of the book and its attribution to Imam Ali (a.s.) because the efforts of researchers to prove the validity and collect the documents of Nahj ul-Balagha have ruled out the possibility that it was issued by Seyyed Razi, Seyyed Morteza or another person. However, for several reasons, including the compilation by non-innocent people, the passage of years, copying, etc., there is a possibility of errors, slips, confusion, transliteration, and some other damages to the hadith and text. In this article, a phrase from Nahj ul-Balaghah was examined in order to measure its authenticity and attribution to Imam (a.s.) from the perspective of dating.

2. Statement of the Problem

In sermon 224 of Nahj ul-Balagha, Ali (AS) used a term similar to which we do not see except in one case among the traditions of the infallibles (AS):

"By God, if they give me the seven climates with what is under the skies, so that I disobey God by unfairly taking barley bran from an ant, I will not do so."

Regarding the use of the term 'seven climates' in the speech of Ali (AS), Dr. Ahmad Paktachi has raised a doubt. The text of his writing is as follows:

In terms of the use of the word in Islamic texts, it must be stated that this term has been clearly used from the end of the second century, but finding examples that can show an older use is facing a serious difficulty. However, with the beginning of the translation movement at the end of the 2nd century AH and the beginning of the 3rd century AH, Ptolemy's works were also translated into Arabic.

3. Conclusion

After dating and validating the term "Seven Climates" with two sources and text approaches, the following results were obtained: a complete document from Saduq and an incomplete document from the tribe of Ibn Juzi with unknown and weak narrators, were not sufficient and appropriate for document dating of the sermon. Regarding the first source, it was not possible to measure its validity or lack of validity. Therefore, the only path ahead of us was a text-based approach and

research on the evolution of the meaning of "Seven Climates" throughout history.

The text of the sermon is old and contains words and expressions that were common in the era of the Prophet (PBUH). The goal was to determine if the concept of 'seven climates' was common and understandable in the discourse of Imam Ali (a.s.). To answer this key research question, we searched the historical evolution of the term "seven climates" and its uses among sources, in two general categories (general sources and specialized sources of geography) and as we discussed earlier in the meaning and application of seven climates, it became clear that there are two main sources for dividing the earth into seven parts: first, the seven Persian countries, whose translation became popular as seven climates and explained the connection of each part of the earth with the stars and planets, and was used by the sultans to know and access the boundaries of their government, and secondly, seven Greek words invented and used by Greek philosophers and astronomers, which were translated into Arabic at the end of the second century of Hijri and the beginning of the third century and found their way into Islamic texts. Finally, with numerous reasons and pieces of evidence, we proved that earlier use of the seven climates or regions has the same meaning and interpretation as its Persian equivalent, as used by the ordinary people in Iran for many years and entered the Islamic culture through the close communication between Muslims, especially with the Kufis. The perception of the audience of the speech of Amir (AS) about the seven climates and climates, before the introduction of its Greek discourse, which emerged based on the measurements and astronomical calculations of Greek sages, was in line with its Eastern perception in many applications.

For example, a general and non-religious book by Ibn Muqafa (106-142 AH) in the beginning of the second century shows that the term "seven climates" was known and understandable in the mind of the general audience at the beginning of the second century (After Hijrat). Even with the possibility of the rejection or subjectivity of the hadith of Imam Sadiq (a.s.) in Khasal, or its isolated citation, Dr. Paktachi's claim that the term "seven climates" entered the Arabic language after the translation of Greek books, including Ptolemy's *al-Majisti*, which dates back to the end of the 2nd and the beginning of the 3rd century AH, is rejected.

In fact, after the spread of topics such as written Persian *zij* and oriental astronomy to the Islamic world, the term "seven climates" entered the

public culture of Muslims before the introduction of Greek astrology and due to the multilateral relations between them, especially in Kufa, the center of Imam Ali's caliphate (a.s.), and the familiarity of people like Ibn Muqafa with the Arabic language, and it can be assumed that Imam Ali (PBUH) used Persian mythological language in his allegory, whose entry into the Arab world is older than the Greek sciences and the works of Ptolemy.

References

- Paktchi, A. (2004). "The idea of seven climates and the evaluation of its references in hadiths", **Islamic Studies Quarterly, Mashhad**, 46-17.
- Paktchi, Ad. (2011). **Text criticism**, Tehran: Imam Sadegh University.
- Ibn Muqafa, Abdullah bin Dadawiyah. (Bita). **Kalileh and Damneh**, Beirut: Dar al-Qalam.
- Ibn Baboyeh Qomi, M. B. A. (1417). **Al-Amali**, Qom: Al-Baath Institute.

(مقاله پژوهشی)

تاریخ‌گذاری هفت‌اقلیم در نهج‌البلاغه بر اساس منبع و متن

سمانه عزیزی علویجه^{۱*}، سید محمد مهدی جعفری^۲

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۰۲/۲۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۱۶

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵

(از ص ۵۳ تا ۷۱)

چکیده

این پژوهش، بر اساس روش تاریخ‌گذاری، چگونگی پیدایش و سیر تطوّر اصطلاح «اقلیم سبعة» در میان روایات و دیگر منابع کهن را با دو رویکرد منبع و متن، مورد بررسی قرار داده و در باب خاستگاه تاریخی آن، نظر متفاوتی نسبت به دیدگاه احمد پاکتچی دارد. با توجه به منفرد بودن حدیث، رویکرد اسنادی کمک شایانی در حل مسأله به ما نکرده و با تأکید بیشتر بر رویکرد متن محور، به بررسی منابعی که به موضوع هفت‌اقلیم به دو نحو عمومی و تخصصی علم جغرافیا پرداخته بودند، پرداخته شد. اساساً دو منشأ و سرچشمه اصلی برای تقسیم زمین به هفت بخش وجود دارد: اول هفت کشور پارسی که ترجمه آن به عربی با اصطلاح سبعة الاقالیم رواج یافت و دوم هفت کلیمای یونانی که اواخر قرن دوم و اوایل قرن سه هجری به عربی ترجمه شد و به متون اسلامی راه یافت. شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد، اصطلاح اقالیم سبعة سال‌ها پیش از ترجمه آثار بطلمیوس و دیگر حکمای یونانی، به واسطه ارتباطات فرهنگی-سیاسی-تجاری ایران و اسلام، از طریق کوفه-مرکز حکومت امام علی (ع)- و در لابلای نگاشته‌هایی همچون زیج‌های پارسی، و خصوصاً آشنایی افرادی مثل ابن مقفع به زبان عربی، از مشرق‌زمین وارد فرهنگ عامه مسلمانان شده است و برای مخاطب کلام امیرالمومنین (ع) به نوعی تلقی و گفتمان فارسی را به ذهن متبادر می‌کند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌گذاری، اقالیم سبعة، هفت‌اقلیم، خطبه ۲۲۴، نهج‌البلاغه.

۱. دکتری علوم و معارف نهج‌البلاغه، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

نهج‌البلاغه مجموعه‌ای از خطب و نامه‌ها و کلمات امیرالمؤمنین (ع) است که توسط یک شخصیت برجسته علمی، سیاسی و ادبی، و با گزینش خاص بلاغی گردآوری شده است. در اعتبار کلی کتاب و انتساب به امام علی (ع) شبهه و ابهامی باقی نمانده است چراکه تلاش محققان در جهت اثبات اعتبار و جمع‌آوری اسناد و مدارک نهج‌البلاغه، احتمال صدور از جانب سید رضی، سید مرتضی و یا فرد دیگری را مردود شمرده است. باین‌حال به دلایل متعددی از جمله گردآوری توسط غیر معصوم و گذشت سالیان و نسخه‌برداری و ... احتمال وقوع خطا، لغزش، خلط، نقل به معنا و برخی دیگر از آسیب‌های حدیث و متن وجود دارد. در این مقاله به بررسی یک عبارت از نهج‌البلاغه پرداخته تا صحت و سقم و انتساب آن به امام (ع) از منظر تاریخ‌گذاری سنجیده شود.

۱-۱. بیان مسئله

در خطبه ۲۲۴ نهج‌البلاغه^۱ حضرت علی (ع) از اصطلاحی استفاده کردند که مشابه آن را جز در یک مورد، در میان روایات معصومین (ع) نمی‌بینیم:

«وَاللّٰهُ لَوْ أُعْطِيَ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلَاقِهَا عَلٰى أَنْ أَعْصِيَ اللّٰهَ فِي مَمْلَكَةٍ أَسْلُبَهَا جُلْبَ شَعِيرَةٍ، مَا فَعَلْتُهُ»

«به خدا سوگند، اگر هفت اقلیم را با آنچه در زیر آسمان‌هاست به من دهند تا خدا را نافرمانی کنم که پوست جوی را از مورچه‌ای ناروا بگیرم، چنین نخواهم کرد.» (بر اساس ترجمه دشتی)

نسبت به به‌کارگیری اصطلاح هفت اقلیم در خطابه امیرالمؤمنین (ع) از سوی دکتر احمد پاکتچی

شبهه‌ای مطرح گردیده است. متن نوشتار ایشان چنین است:

خطبه‌ی علوی «لو اعطيت...» از آن حیث که در صورت مفروض گرفتن صدور آن، بر کاربرد تعبیر «هفت‌اقلیم» در دوره‌ی خلافت آن حضرت (فاصله سال‌های ۳۵-۴۰ هجری) دلالت دارد، از ویژگی درخور توجهی برخوردار است و درعین‌حال از حیث مضمون نیز از شهرت و مقبولیت قابل‌توجهی در طی قرون برخوردار بوده است. از حیث زبان، فارغ از دو تعبیر اقالیم و افلاک، زبان روایت زبانی کهنه و قابل تطبیق با نیمه اول قرن نخست هجری است.

در هر صورت، با قائل شدن به صحت صدور این خطبه، باید پذیرفت که مدت‌ها قبل از عصر ترجمه و در زمانی پیش از سال ۴۰ق، نه تنها مفهوم اقلیم، بلکه اندیشه‌ی "هفت‌اقلیم" آن اندازه برای مخاطبان عمومی حضرت آشنا بوده که در خطبه‌ای با مخاطب عام، بدون توضیحی مورد اشاره قرار گیرد (پاکتچی، ۱۳۸۳: ۳۸).

وارد شدن مفهوم اقالیم و اقلیم سبعة، از زبان یونانی به زبان عربی مربوط به نهضت ترجمه است درحالی‌که در خطبه ۲۲۴ نهج‌البلاغه حضرت اقلیم سبعة را به‌عنوان مثال مطرح می‌کنند که حتی اگر اقلیم سبعة را به من بدهند، که چیزی را از دهان موری بگیرم؛ این کار را نخواهم کرد ... عین این را از

۱. شماره خطبه بر اساس نسخه صبحی صالح است.

پیامبر اکرم (ص) داریم که وقتی که به او می‌گویند: ما به هر چه ثروت بخواهی می‌دهیم، به تو زن زیبا می‌دهیم، فقط دست از ادعایت بردار؛ تعبیر حضرت این است که و الله اگر خورشید در یکی از دستانم و ماه را در دست دیگرم بگذارند، از رسالت خود دست برنمی‌دارم. این واقعاً در زمانی بوده که مردم با آن صحبت می‌کردند ولی در مورد اقالیم سبعة چه؟ (همو: ۱۳۹۱: ۳۲۹-۳۳۰).

از نظر کاربرد واژه در متون اسلامی، باید گفت این کاربرد به‌وضوح از اواخر سده‌ی دوم قابل مشاهده است، اما یافتن نمونه‌هایی که بتواند کاربرد کهن‌تری را نشان دهد، با دشواری جدی روبه‌روست. به هر روی با پای گرفتن نهضت ترجمه در اواخر سده ۲ هـ و اوایل سده ۳ هـ آثار بطلمیوس نیز به عربی برگردانده شد (همو، ۱۳۸۳: ۲۲).

حال سؤال اصلی اینجاست که در عصر امام علی (ع) آیا اساساً اصطلاح اقالیم هفت‌گانه برای مخاطب عام قابل فهم بوده یا اینکه کاربرد این اصطلاح در متون دینی به اواخر سده دوم و پس از نهضت ترجمه برمی‌گردد؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

تنها دکتر احمد پاکتچی در مقاله «اندیشه هفت اقلیم و ارزیابی یادکردهای آن در احادیث» به این اصطلاح و کاربردهای آن در روایات پرداخته‌اند و در ضمن مقاله به لزوم تاریخ‌گذاری بیشتر در این باب اشاره کرده‌اند. این مقاله به نتیجه متفاوتی نسبت به نظر دکتر پاکتچی در خصوص آغاز پیدایش و استعمال واژه اقالیم سبعة در میان روایات دست یافته است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

نهج البلاغه از جهات بسیاری مورد وثوق جامعه اسلامی است و در باب صحت انتساب آن به امام اول شیعیان کتاب‌ها و مقالات بسیاری نوشته شده است. به نظر می‌رسد در مواردی که شبهه یا ابهامی نسبت به انتساب عبارتی به گوینده اصلی احساس شود؛ لازم است محققان به شکل علمی و با روش‌های نوین به آن بپردازند تا خللی در اعتبار کلی کتاب پیش نیاید و در صورتی که انتساب مطلبی به امام (ع) مردود شمرده شد آن را از نهج البلاغه حذف کنند تا به اعتبار کل کتاب صدمه وارد نشود.

۲. بحث

۲-۱. تاریخ‌گذاری با رویکرد منبع

۱-۱-۲. منابع این بخش از خطبه

عبارت مذکور به ترتیب قدمت در امالی صدوق (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۷: ۷۱۸-۷۲۲)، رسائل سید مرتضی (سید مرتضی، ۱۴۰۵: ۱۴۰/۳)، الغرین الهروی (الهروی، ۱۴۱۹)، ربیع الابرار زمخشری (زمخشری، ۱۹۹۲: ۳/۱۹)، روض الجنان ابوالفتح رازی (رازی، ۱۳۷۶: ۱۷/۲۶۸) (به نقل از «الغرین»)، عیون الحکم و المواعظ لیثی واسطی (بدون جمله‌ی و الله لو اعطیت اقالیم و بخش‌های دیگری از خطبه) (لیثی واسطی، ۱۴۱۸:

۵۰۶)، التذکره الحمدونیه، ابن حمدون (م ۵۶۲ هـ) (ابن حمدون، ۱۹۸۲: ۹۷/۱)، المناقب ابن شهر آشوب، بدون جمله‌ی «و الله لو اعطيت الاقاليم السبعة...» (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹: ۱۰۹/۲)، تذکره الخواص سبط ابن جوزی (سبط ابن جوزی، ۱۳۷۶: ۱۴۳)، ارشاد القلوب دیلمی (دیلمی، ۱۳۸۱: ۲۱۷/۲) و غرر الاخبار (دیلمی، ۱۳۸۴: ۱۲۲/۱) دیده می‌شود.

۲-۲. بررسی سندی و رجالی

سند این خطبه را تنها شیخ صدوق به طور کامل ذکر کرده است: عن الدقاق عن محمد بن الحسن الطائی عن محمد بن الحسین الخشاب عن محمد بن محسن عن مفضل بن عمر عن الصادق جعفر بن محمد عن ابيه عن جده عن ابيه قال علی علیه السلام: (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۷: ۷۱۸) به دلیل اینکه روایت منفرد است؛ امکان رسم شبکه عنکبوتی و بررسی و مقایسه اسناد وجود ندارد و قابل تاریخ‌گذاری بر اساس اسناد نیست. بررسی های رجالی نیز نشان داد که برخی از رجال سند، ضعیف و برخی متهم به غلو یا مجهول الحال هستند.^۱

۲-۳. رد پای هفت اقلیم در میان روایات

مهم‌ترین و صریح‌ترین روایتی که در آن مضمون هفت اقلیم و نام اقالیم هفت‌گانه در آن وجود دارد در خصال صدوق آمده است (صدوق، ۱۳۶۲: ۳۵۷/۲). محمدتقی شوشتری نیز در ذیل شرح خطبه ۲۲۲ این روایت را در بهج‌الصباغه آورده است:

در تفسیر این حدیث علامه مجلسی بر این عقیده است که امام صادق (ع) تقسیم اقالیم را بر اساس اصناف مردم و اختلاف رنگ و چهره و طبائع مثل عرب و عجم و ترک و زنگی و ... انجام داده‌اند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۸/۵۷) مترجم کتاب خصال عقیده دارد که از این جهت امام اقالیم را به نژادهای مختلف بشری معرفی نموده‌اند که بشر در هر نقطه از زمین خلاصه و محصول جامع و کامل طبیعیات و مقتضیات آن است و جغرافیای طبیعی و صناعی آن و بلکه جغرافیای سیاسی آن قطعه از زمین، از وضع بشر موجود در آن فهمیده می‌شود. حال آنکه اخیراً جغرافی‌شناسان، تقسیمات معموره زمین را روی مناطق و وضع آب‌وهوا و مقتضیات تولیدی و پرورش طبیعی برده‌اند و تقسیمات اقلیمی زمین را این‌طور تعبیر می‌کنند: منطقه حاره، منطقه معتدله، منطقه بارده، منطقه مدیترانه‌ای. در زمان صدور این حدیث که حدود قرن هشتم میلادی بوده هنوز دولت بیزانس در روم برقرار بود و هیچ تشکیلاتی نداشتند؛ به همین علت، امام (ع)، روم را اقلیم جداگانه‌ای به حساب آورده‌اند (کمره‌ای، ۱۳۷۷: ۱۱۳/۲).

اما مدرس گیلانی در شرح همان حدیث صدوق چنین نظری را نپذیرفته و می‌نویسد: امام صادق (ع) فرموده‌اند: «جهان هفت اقلیم است؛... و چون سیارات را هفت می‌گفته‌اند از این رو اقالیم را به اعتبار سیارات هفت می‌گرفتند. امروزه به پنج منطقه قسمت کرده‌اند: قطب شمالی و قطب جنوبی؛ معتدله شمالی؛ معتدله جنوبی؛ منطقه استوایی یا حاره این با هیچ کدام تطبیق نمی‌شود. اقلیم گفتن و آنگاه به اعتبار نژاد تقسیم

۱. شرح حال دقاق و محمد بن محسن در کتاب تستری (تستری، ۱۴۱۵: ۳۶۲/۷) و (تستری، ۱۴۱۵: ۱۶۷/۱۱)، طائی در طبقات اعلام الشیعه (آقابزرگ تهرانی، بدون تاریخ: ۲۶۳/۱) و دیگر کتب رجالی موجود است. درباره خشاب در کتب رجالی مطلبی نیامده و درباره مفضل هم تناقض‌گویی بسیار است.

کردن مشکل به نظر می‌آید. شاید این خبر از موضوعات برخی از روایات باشد (مدرس گیلانی، ۱۳۶۲: ۲۹۴/۱).

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر سوره طلاق روایتی از امام رضا (ع) را بیان کرده و فرمودند: حضرت رضا (ع) داستان شریفشان را آوردند گفتند: «ارض و سماء، ارض و سماء» همان طوری که هفت آسمان است هفت زمین است. حالا یا طبقات هفت‌گانه است یا اقالیم سبعة است یا آن طوری که از ظاهر تمثیل حضرت برمی‌آید این هم طبقات هفت‌گانه را می‌رساند؟ «اللّٰهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ»، چون هیئت‌های قبلی مثل هیئت بطلمیوسی و این‌ها بالاخره پذیرفته شده علم روز بود. محدثان و مفسران ما هم از این هیئت بطلمیوسی برای تفسیر سبع سماوات کمک می‌گرفتند (جوادی آملی، درس تفسیر ۱۳۹۷/۷/۱۸). بعدها این علم توسط هیئت کوپرنیکی نسخ گردید.

لازم به ذکر است در توحید مفضل (مفضل، ۱۹۴۹: ۱۴۹)، الغیبة نعمانی (ص ۳۱۹) و دلائل الامامة طبری آملی (قرن پنجم) (ص ۴۶۷) از اصطلاح اقالیم الارض بدون اشاره به عدد هفت ذکر شده است و گویای این است که در منابع شیعی تقسیم‌بندی زمین به اقالیم، بدون اشاره به تعداد آن‌ها وجود دارد. با توجه به استعمال شایع عدد هفت در فرهنگ اسلامی، استفاده از این عدد برای تقسیم‌بندی بلاد اسلامی توسط حضرت صادق (ع) معقول به نظر می‌رسد.

۳. تاریخ‌گذاری با رویکرد متن محور

۳-۱. اقلیم در لغت

۱. اقلیم (eqlim) واژه‌ای یونانی از کلمه‌ی Klima گرفته شده است و در اصل به معنای خمیدگی، انحنای بوده و در اصطلاح معنای تمایل و انحراف ناحیه‌ای از زمین نسبت به آفتاب را می‌دهد. در قدیم هر اقلیم منسوب به یکی از هفت ستاره بود. به گفته‌ی ابوریحان اقلیم به معنی، میل (کجی، انحراف و نیز دوری از خط استوا) است (زیبیدی، بی‌تا: ۲۹۲/۳۳).

۲. از نظر ابوحاتم رازی (د ۳۲۲ ق) و ابن‌منظور اقلیم کلمه‌ای عربی بر وزن افعیل به معنای سهم و نصیب است چون هر اقلیمی از اقلیم دیگر مقلوم، یعنی مقطوع و جدا گشته است (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸: ۳۷۹۱/۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۴۹۱/۱۲).

۳. اقلیم لفظی سریانی به معنای روستاست که اعراب آن را اقتباس کرده، به جای «کشور» که نام یکی از تقسیمات ایران زمین بوده، به کار برده‌اند. ابوریحان بیرونی، نقل کرده که اقلیم در لهجه جرامقه ساکن شام و جزیره به معنای رستاق (روستا) و بخشی از سرزمین بوده است (اصفهانی، ۱۸۶۶: ۲-۴؛ زیبیدی، بی‌تا: ۲۹۲/۳۳). یاقوت حموی هم اقلیم را لغتی وام گرفته از سریانی‌ها به معنای کشخُر یا همان منطقه و ناحیه، قریه بزرگ جامع، کشور یا یکی از هفت بخش زمین، ربع مسکون^۱ معنا می‌کند (حموی، ۱۹۹۵: ۱۹۹۵).

۱. انگاره تقسیم زمین کروی شکل به ۴ بخش، بر پایه نصف‌النهار و خط استوا، بخش قابل سکونت و آباد زمین در نظر گرفته شده بود که بقیه بخش‌ها یا دریا بودند یا از نظر آب‌وهوا قابل سکونت به حساب نمی‌آمدند.

۲۶/۱). محمدباقر کمره‌ای در شرح هفت اقلیم امام صادق (ع) نوشته است: این واژه سریانی است و تقسیم‌بندی زمین به هفت قسمت به نام هفت اقلیم از اصول کلدی و آشور است و مبدأ نخست آن عقیده بالوهیت و مدیریت هفت ستاره است (کمره‌ای، ۱۳۷۷: ۱۱۲/۲).

۲-۳. اقلیم در اصطلاح

تهانوی اقلیم را ربع معمور زمین (تهانوی، ۱۹۹۶: ۲۴۷/۱) و یاقوت حموی (م ۶۲۶ه) در مقدمه معجم البلدان، چهار تعریف اصطلاحی برای اقلیم آورده است (حموی ۱۹۹۵: ۲۶/۱).

۱. اصطلاح اول: «اصطلاح عوام و عموم ملت است و ثابت و جاری بر زبان همه مردم است و آن به این معنا مصطلح بوده که هر ناحیه‌ای را که شامل چندین شهر و روستا باشد به‌عنوان یک اقلیم برمی‌شمردند؛ مانند اقلیم چین، خراسان، عراق، شام، آفریقا و غیره که با این تعریف تعداد اقلیم بی‌شمار است.

۲. اصطلاح دوم: مخصوص اهل آندلس است که معنایش را فقط خواص می‌فهمند.

۳. اصطلاح سوم: برای پارسیان قدیم. پارسیان پادشاهی‌های متمایز ایران‌شهر را به هفت کوشورات تقسیم کردند و به دور هر دایره‌ای حلقه زدند و آن را کوشوره و کشخارا نامیدند.

۴. اصطلاح چهارم: بر اساس سرما و گرما و کیفیت صفات زمین و فصل‌ها و شب و روز.

۳-۳. قرائن متنی

لحن و نوع گفتار این خطبه کهن بوده، و با فرهنگ و زبان صدر اسلام سازگاری دارد و این سبک از سخن، برای مخاطب کلام امیرالمؤمنین (ع) نامأنوس نبوده است. برای مثال، پیامبر اکرم (ص) در کلمات خود از اصطلاح «حسک السعدان» به معنی شوک یا خار منطقه‌ی سعدان که کنایه از تیزی فراوان است، استفاده می‌کرده‌اند (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶: ۱۳۲/۷؛ ابن‌ماجه، بی‌تا: ۱۳۰/۲) و یا واژه‌ی «استماحه» به معنای درخواست و طلب برای گرفتن چیزی (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۱۶/۱) در سخنان به‌جای مانده از ایشان به چشم می‌خورد.

همچنین این سبک از ذم و نفرین که حضرت علی (ع) در مورد عقیل به کار بردند «ثکلتک الثواکل» شبیه به اصطلاح رایج «ثکلتک امک» در عصر نبوی و پس از آن است که بین مردم و در کلام رسول‌الله (ص) رواج داشته است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۳۵۲/۱۴).

۴. تطوّر تاریخی اقلیم سبعه در منابع

قدم اول در تاریخ‌گذاری، جستجوی ردپایی از روایت در میان منابع و دسته‌بندی آنهاست. منابع حاوی این اصطلاح را به دو دسته کلی می‌توان تقسیم نمود:

۱-۴. دسته اول

منابع و کتب عام مثل کتب عمومی، تاریخی و ادبی که به هر نحوی اصطلاح اقالیم سبعة در آن‌ها به چشم می‌خورد و حکایت از آن دارد که در زمان نویسنده از این اصطلاح استفاده می‌شده است. این منابع به ترتیب قدمت به شرح ذیل می‌باشند:

ابن مقفع (م ۱۴۲ هـ) ادیب نامور ایرانی در کلیله و دمنه به نقل از برزویه پزشک ساسانیان (م ۵۷۹ م) آورده است که: «أيتها الملك عشت دهرا طويلا سعيدا و ملكة الأقاليم السبعة...» (ابن مقفع، بی‌تا: ۱/۳۲۰) کلمات حکمت‌آمیز امیرالمؤمنین (ع) بر ترجمه‌ی ابن مقفع تأثیر بسیار گذاشته است. در این اثر ماندگار، حداقل هشت عبارت و ده‌ها مضمون از نهج البلاغه دیده می‌شود (سبزیان‌پور، ۱۳۹۰: ۷۵)

کتاب الحيوان و کتاب الرسائل جاحظ (م ۲۵۵ هـ) (جاحظ، ۱۴۲۴: ۳۰۹/۲؛ همو، ۲۰۰۲: ۱۰۷)، دیوان اشعار ابن الرومی (م ۲۸۴ هـ) - شاعری که مادر او ایرانی و پدرش اهل روم است - (صولی، ۱۳۴۱: ۷۹)، کتاب تاریخی حمزه اصفهانی (م ۳۵۱ هـ) (اصفهانی، بی‌تا: ۱/۲۲)، دیوان اشعار مهیار دیلمی (م ۴۲۸ هـ) - با الهام از عبارت (حَسْبُكَ السَّعْدَانُ) نهج البلاغه - (دیلمی، ۱۳۳۲: ۲۸۳)، ماوردی (م ۴۵۰ هـ) در اعلام النبوة (ماوردی، ۱۴۰۹: ۱۵۵)، بیهقی (م ۵۶۵ هـ) در تاریخ خود به نقل از حسونی (بیهقی، ۱۳۶۵: ۱۱۰)، همگی از اصطلاح «اقالیم سبعة» استفاده کرده‌اند. ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ هـ) ماجرای عقیل و بخشی از خطبه ۲۲۲ (مازندرانی بی‌تا: ۱۰۹/۲) و در جای دیگری اصطلاح هفت اقلیم را ذکر کرده است (همان: ۲۸۵/۴). او نام یکی از خطبه‌ها را با خطبه اقالیم یاد کرده است (همان: ۲۷۴/۲).

۲-۴. دسته دوم

منابع و کتب تخصصی مربوط به علم جغرافیا و زمین و یا سفرنامه‌ها و کتب المسالك و الممالک هستند که به فراخور موضوع اقلیم و منطقه، به بحث در رابطه با اقالیم سبعة پرداخته‌اند.

نویسندگان این کتب که عموماً از برجسته‌ترین جغرافی‌دانان و دانشمندان و جهانگردان مسلمان هستند و از اصطلاح اقالیم سبعة در متن نوشته‌هایشان استفاده کرده‌اند؛ آن‌ها دوگونه تلقی و تصور از معنای اصطلاحی هفت اقلیم داشته‌اند: الف) تلقی ایرانی یا هندی و ب) تلقی یونانی. به‌طور خلاصه می‌توان رویکرد شرقی را به روشی توصیفی اطلاق کرد که از جهات مختلف جغرافیای انسانی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، تاریخی و ... زمین را تقسیم کرده است و در رویکرد غربی از منظر ریاضی و علم هیئت اقالیم را به هفت بخش درآورده‌اند. لازم به ذکر است که در بسیاری از کتب جغرافی‌دانان مسلمان آثاری از هر دو رویکرد و روش به چشم می‌خورد که نویسنده در تقسیم‌بندی‌های خود، به یکی از آن دو گرایش بیشتری داشته است.

در ذیل به ترتیب تاریخ وفات هریک از نویسندگان و رویکرد و تلقی آن‌ها از اقالیم سبعة آن‌ها را دسته‌بندی می‌نماییم:

الف) تلقی ایرانی یا هندی

- محمد بن موسی خوارزمی (۲۳۳-۱۸۵ ه) ربع مسکون عالم را به‌نوعی به اقلیم سبعة تقسیم نموده است که شبیه آن را نزد بطلمیوس نمی‌بینیم و پیداست که تقسیم عالم به سبعة اقلیم بدعتی بر ساخته از فارس یا بابل است (سوواژه، بی‌تا: ۹-۱۱). جدول تقسیم‌بندی اقلیم سبعة را که نزد جغرافی‌دانان و منجمان عرب به جدول محمد بن موسی شهرت یافته، بایستی یک عمل ابتکاری و مستقل این دانشمند مسلمان ایرانی دانست، نه تقلیدی از دیگران (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸: ۳۷۹۱/۹ به نقل از سوسه).

- محمد بن جابر بتانی (د ۳۱۷ ه) از منجمان زبده اسلامی، مانند خوارزمی جهان معمور را از خط استوا تا جزیرهٔ تولی (بریتانیا) در شمال دانسته است (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸: ۳۷۹۱/۹). او در تقسیم اقلیم بر اساس جایگاه خورشید و ماه و ستارگان از جداول ثاون اسکندرانی استفاده نموده است. (بتانی‌الصابی)، ۱۸۹۹: ۱۰۴/۱) وی علت تألیف کتابش با عنوان «الزیج الصابی» را اصلاح غلط‌های کتب قبل از خود مثل المحسطی بطلمیوس عنوان کرده است. او از نجوم بطلمیوسی و هندی تأثیر پذیرفته است.

- قدامة بن جعفر کاتب بغدادی (م ۳۲۸ ه) به هدف توصیف و حدود و ثغور مملکت اسلام، خصوصاً قسمت مجاور با امپراطوری روم شرقی (بزرگ‌ترین دشمن اسلام) به توصیف کوه‌ها، رودها و هفت اقلیم پرداخته است. در کتاب الخراج و الصناعة خود، هفت اقلیم را به‌صورتی دیگر شامل سرزمین‌های بنطوس، مصر، آندلس، رودش و ... تقسیم‌بندی نمود (ر.ک: کاتب بغدادی، ۱۹۸۱).

- اصطخری (م ۳۴۰ ه) در المسالک و الممالک (صور الاقلیم) به بررسی اقلیم کشورهای اسلامی دست یازید و به گفته‌ی خود به جغرافیای بلاد کفر اعتنا نکرد. وی حدود بیست اقلیم در سرزمین‌های اسلامی را مشخص نمود.

- مسعودی (م ۳۴۶ ه) در ذکر اقلیم سبعة از روش دانشمندان ایران پیروی کرده، و هفت اقلیم معمورهٔ شمال را به‌صورت دایره‌ها تعیین کرده است (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۱/۱). در مروج الذهب به هفت اقلیم بطلمیوسی و بقراط و دیگر صاحب‌نظران قبل و بعد از ظهور اسلام اشاره می‌کند. وی شرح متفاوتی از اقلیم هفتگانه داده است که با آنچه در جاهای دیگر گفته، مطابقت ندارد (همو، ۱۴۲۱: ۲۰۲/۲ و ۲۱۸). در کتاب اثبات الوصیه به اقلیم بابل و ارزش آن نزد فارس‌ها اشاره کرده است. (همو، ۱۳۸۴: ۷) در اخبارالزمان هم در خلال احوالات سلیمان (ع) از اصطلاح اقلیم سبعة بهره برده است. (همو، ۱۳۸۶: ۹۷/۱).

- مقدسی (م ۳۷۵ ه) در احسن التقاسیم فی معرفة الاقلیم، در بیان حدود و صغور اقلیم، از کتب اصطخری و جاحظ و دیگران بهره برده است. او شش اقلیم عربی و شش اقلیم عجمی را برشمرده است (ر.ک: مقدسی البشاری، ۱۴۱۱: ۹).

- مهلبی (م ۳۸۰ ه) در کتاب العزیزی یا المسالک و الممالک که برای العزیز بالله خلیفه‌ی فاطمی نوشته، در شرح آبادی‌ها و شهرها به عدد اقلیم آن هم اشاره می‌کند (ر.ک مهلبی، ۲۰۰۶: ۲۲، ۲۵، ۲۷، ۵۵، ۶۵).

- ابوریحان بیرونی (م ۴۴۰ ه) به تقسیم‌بندی جهان بر اساس آنچه ریشه ایرانی داشته است پرداخته، و دربارهٔ اقالیم سبعة جدول کاملی دارد که از هیچ یک از جغرافی‌دانان اسلامی، چنین دقتی که در تنظیم آن دیده می‌شود، به یادگار نمانده است (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸: ۳۷۹۱/۹). کتاب تقاسیم الاقالیم او به دست ما نرسیده است.

- خطیب بغدادی (م ۴۶۴ ه) در تاریخ بغداد، نیز تقسیم اقالیم را به صورت دایره‌ای در مرکز و شش دایره‌ی دیگر را در اطراف آن قرار داده‌اند، توصیف کرد (الخطیب البغدادی، ۱۴۲۲: ۳۱۹/۱).

- زهری (م ۵۴۱ ه) بر اساس اقالیم ایرانی، اقالیم را مطرح کرده است. ولی نوع ارائه‌ی او با روش ایرانی‌ها که اقالیم مرکزی و برتر را اقالیم چهارم می‌دانستند فرق دارد (زهری، ۱۳۸۲).

- ابن وصیف (م ۵۹۹ ه) در کتاب خود که مختصری از عجائب الدنیای مسعودی است چندین بار گذرا، عبارت هفت‌اقلیم را به کار برده است (ر.ک: ابن وصیف شاه، ۱۴۲۱: ۳۹۵).

- بونی (م ۶۲۷ ه) در کتاب خود به بررسی و تعیین حدود هفت‌اقلیم پرداخته است (بونی، ۱۴۲۷: ۵۹۸). او با دانشمندان غرب و مصر مصاحبت داشته و در قاهره در گذشته است. تأثیر عناصر ایرانی و یونانی در آثار او به چشم می‌خورد.

او در صفحه‌ی ۳۵۴ کتاب خود درباره جواب نامه برخی خلفا به علی بن موسی الرضا (ع) نوشته است: «و قد ذکر الإمام وزراء الأقالیم السبعة ... و هذه الأقسام السبعة لیست أقساما طبیعیة، و لكنها خطوط وهمیة وضعها الأولون من الملوك الذين طافوا الدنیا مثل: أفريدون النبطی، و تبع الحمیری و سلیمان بن داود، و اسکندر اليونانی، و ازد شیر بن بابک الفارسی و غیرهم، لیعلموا حدود البلدان و المسالک ...»

- زکریا بن محمد قزوینی (م ۶۸۲ ه) ربع مسکون را بر اساس گفتهٔ خوارزمی شامل هفت‌اقلیم برشمرده که بر اساس خطوطی غیرواقعی و وهمی ترسیم شده و پادشاهانی مانند فریدون نبطی، اسکندر رومی و اردشیر فارسی برای دانستن حدود مملکت، آن‌ها را در نظر گرفته‌اند. سپس وی به شرح هر اقلیم و ترسیم نقشه آن پرداخته داده است (ر.ک: قزوینی، ۱۹۹۸: ۱۲).

- نویری (م ۷۳۳ ه) بر این باور است که پسر کیومرث برای اولین بار اقالیم را به هفت بخش تقسیم کرد (نویری، بی‌تا: ۶/۱۵ و ۱۴۴).

- محمد ابن محمد ابن نباته (م ۷۶۸ ه) در شرح رساله ابن زیدون (۴۶۳ ه) جمشید را فرمانروای اقالیم سبعة معرفی کرده است (ابن نباته، ۱۴۱۹: ۷۵).

ب) تلقی یونانی

- ابن رُسته (م ۳۰۰ ه) جغرافی‌دان ایرانی، در تنظیم کتابش به جای هفت‌اقلیم ایرانی، اقالیم یونانی را بیان کرده. ولی در الاعلاق النفیسة خود، چهار جهت اصلی جغرافیایی را به گونه‌ای که از عهد باستان در میان ایرانیان رایج بود، معرفی کرده: خراسان (خورآیان) را مشرق، خوربران (خاوران) را مغرب، باختر را شمال و نیمروز را جنوب نامیده است (ر.ک: ابن رسته، ۱۸۹۲: ۹۶).

- ابن خردادبه (م ۳۰۰ ه) کتاب المسالک و الممالک را با نفوذ در دستگاه حکومت عباسی و در اختیار داشتن آرشیو عباسیان، در سال ۲۳۲ هجری. به رشته‌ی تحریر درآورد. وی در این کتاب محدوده‌ی اقلیم را مشخص نمود و خود اعتراف نموده که از سنت یونانی و هفت‌اقلیم بطلمیوس تأثیر گرفته است.
- اسحاق بن حسین منجم در قرن ۴ در کتاب آکام المرجان که نوعی معجم جغرافیایی است؛ پس از ذکر طول و عرض جغرافیایی هر شهر، به شماره‌ی اقلیم آن بر اساس هفت‌اقلیم بطلمیوس اشاره می‌کند. وی در اندلس آن را به زبان عربی نگاشته است (ر.ک: منجم، ۱۴۰۸: ۸)
- ابن حوقل (م ۳۲۷ ه) در کتاب صورة الارض هفت‌اقلیم را به نقل از بطلمیوس آورده (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۵۲۶/۲-۵۲۷) و بخش مربوط به ایران دست‌نخورده باقی‌مانده است. وی کتاب خود را از دیار عرب به‌عنوان اقلیمی جداگانه آغاز کرد. سبب این امر وجود کعبه و مکه بود که آن را ام‌القرای اسلام نامید و مرکز اقلیم‌ها خواند.
- ابن حانک همدانی (م ۳۳۴ ه) در کتاب صفة جزیره العرب خود، تقسیم اقلیم را از هرمس و بطلمیوس نقل کرده است (همدانی، ۱۴۱۰: ۴۴-۴۵).
- سهراب (م ۳۳۴ ه) کتاب عجائب الاقالیم السبعة الی نهاية العمارة را به رشته‌ی تحریر درآورده که ظاهراً متأثر از صورة الارض خوارزمی است (سهراب، ۱۳۴۷).
- مجمل الحکمه اخوان‌الصفاء قرن چهارم هجری (اخوان‌الصفاء، ۱۳۸۷: ۹۱) همراه با تصویر (همان: ۹۵) خطوط هفت‌اقلیم را موازی با خط استوا در شکلی رسم کرده‌اند. در جلد اول آن، فصلی با عنوان «صفت اقلیم و آنچه در ربع مسکون زمین» در این کتاب وجود دارد، (اخوان‌الصفاء، ۱۴۱۲: ۱/۱۶۸-۱۷۹).
- بکری (م ۴۸۷ ه) بزرگ‌ترین جغرافی‌دان عرب آندلس در کتاب المسالک و الممالک خود به هفت‌اقلیم بطلمیوس اشارتی دارد (بکری، ۱۹۹۲: ۲/۹۰۶).
- شریف ادیسی (م ۵۷۰ ه) جغرافی‌دان معروف عرب متولد اسپانیا که نقشه‌های جغرافیایی او تأثیر فراوان در توسعه اطلاعات جغرافیایی داشته است، در کتاب نزهة المشتاق فی اختراق الافاق با استفاده از تقسیمات بطلمیوسی کتاب را هفت فصل بر طبق اقلیم تقسیم‌بندی نموده است (ر ک ادیسی، ۱۴۰۹).

۳-۴. اقلیم در جغرافیای جدید

در سده ۶ قمری مسیری تازه پدید آمد که هدف آن پیوند دادن میان جغرافیای توصیفی و جغرافیای نجومی بود.

علمای اسلام ایده تقسیم جهان به اقلیم راه ابتدا از ایرانیان گرفتند و دایره‌های فرضی آن‌ها، منبع اولیه‌ی شماره‌گذاری سرزمین‌ها بود. اما پس از ترجمه‌ی آثار یونانی به عربی، جغرافی‌دانان جهان اسلام، بیشتر دسته‌بندی‌های یونانی مثل ابن فقیه، ابن حانک، ابن رسته، ابن خردادبه، اسحاق بن حسین منجم، ابن حوقل، البکری و ... را مورد اقبال قرار دادند با گذشت زمان، دانشمندان مسلمان این مفاهیم را رشد و ارتقا داده و با سیاق و سبک متفاوت و دقیق‌تری تقسیم‌بندی جهان را در کتب خود آوردند. با گسترش علم جغرافیا، نقدها و اصلاحات به اقلیم سبعمی پاریسی شدت یافت، و این رشد و توسعه سالیان متمادی

ادامه یافت و دانشمندان دیگری این راه را ادامه داده و روزه‌روز به عمق و دقت آثار اقلیمی جهان اسلام افزوده شد. در آثار جغرافیایی سده‌ی چهار هجری در کنار سخنی که از هفت‌اقلیم یونانی به میان آمده، کم‌اعتنایی خاصی بدان احساس می‌شود و این پدیده می‌تواند ناشی از پیشرفت روزافزون جغرافیای اسلامی بوده باشد. در آثار جغرافیایی دوره‌های متأخر اسلامی نیز، کتبی مانند معجم البلدان یا قوت حموی (د ۶۲۶ ق) و نزهة القلوب حمدالله مستوفی (د ۷۵۰ ق) تنها در سطح محدودی سخن از هفت‌اقلیم یونانی به میان آورده‌اند. مؤلف ناشناخته‌ای در قرن هشتم هجری، کتاب هفت کشور یا صورالاقالیم را برای یکی از سلاطین آل مظفر نوشت که در آن اقالیم را به دو صورت دایره‌ای ایرانی و افقی دسته‌بندی و شرح نموده است. برخی نیز مصنف آن را افلاطون می‌دانند (ر.ک: ناشناخته، ۱۳۵۳).

۴-۴. اقالیم سبعة در شروح نهج البلاغه

از شروح قدیمی، معارج بیهقی و ابن‌ابی‌الحدید و ابن‌میثم بحرانی توجه خاصی به این اصطلاح نکرده‌اند. حدائق الحقائق و منهج البراعه نیز آن را در حد جوانب الارض و بقاع الارض تعریف نموده‌اند. از میان شراح نهج‌البلاغه محمدتقی شوشتری به توضیح اقالیم سبعة پرداخته و نظر مسعودی و یعقوبی و میدی را در کتاب خود آورده است (شوشتری، ۱۳۷۶: ۵۳۹/۶).

۵. شواهد ورود اصطلاح هفت اقلیم از مشرق زمین (ایران و هند) به جهان اسلام در قرن اول و دوم هجری (قبل از آشنایی با جغرافیای غربی)

جغرافی‌دانان اسلامی روش خاص تقسیم ربع مسکون زمین به هفت قسمت را قبل از آن‌که از غرب بگیرند، از ایرانی‌ها اقتباس کرده بودند. در این نظام، جهان به هفت دایره هندسی مساوی تقسیم می‌شد که هر کدام یک کشور را نشان می‌داد، به‌این ترتیب که دایره چهارم در مرکز رسم می‌شد و شش دایره دیگر در اطراف آن قرار می‌گرفت، دایره چهارم ایران‌شهر بود. آن‌ها مدت‌های مدید تحت تأثیر این نظام بودند. بعد از آن بود که آثار جغرافیایی یونانی مانند «جغرافیا»ی مارینوس صوری (ح ۷۰ تا ۱۳۰ م)، تیمائوس افلاطون، «علم کیفیات جوی» (الاثار العلویة) و متافیزیک (مابعدالطبیعة) ارسطو و... به عربی ترجمه شدند. اطلاعات جغرافیایی بطلمیوس و دیگر دانشمندان یونانی در آن زمان از حدود ربع مسکون تجاوز نمی‌کرد (ن ک دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸: ۳۷۹۱/۹). در غرب، فکر تقسیم جهان معمور به اقالیم، موقعی به میان آمد که اعتقاد به کرویت و مرکزیت زمین در جامعه علمی یونان قدیم رسوخ کرده و فلاسفه‌ای مانند افلاطون و ارسطو زمین را کروی فرض می‌کردند که در مرکز جهان خلقت قرار گرفته است و تمام ستارگان و از جمله خورشید به‌دور آن می‌گردند. پاره‌ای، ائودوکسوس (۴۰۰-۳۴۷ ق م) از معاصران افلاطون، برخی دیگر اراتستن، دانشمندی که اولین بار ابعاد زمین را اندازه‌گیری کرد، را نخستین کسی می‌شناسند که نظریه اقالیم را تحت فرمول علمی آورد. این‌ها به این معناست که نظریه‌های یونانی، پیشرفته‌تر و علمی‌تر از تقسیم‌بندی‌های مبهم مملکتی-حکومتی یا اسطوره‌ای-مذهبی شرق بوده‌اند ولی

قبل از محاسبه و اندازه‌گیری اصولی آن‌ها بر اساس کرویت زمین، مفهومی عام از هفت اقلیم، با معنایی بسیار کلی‌تر در میان ایرانیان و بالتبع آنها مسلمانان، رواج یافته بود.

شواهد زیر نشان می‌دهد که قبل از ورود ترجمه کتب یونانی، مسلمانان با مفهوم هفت اقلیم یا هفت کشور ایرانی یا هندی آشنا بوده‌اند:

- بسیاری از نشانه‌ها مثل جایگاه و کثرت استعمال عدد هفت در فرهنگ ایران، حاکی از آن است که به احتمال قوی برای اولین بار اندیشه تقسیم زمین به هفت بخش متمایز، در دوره حکومت هخامنشیان و سلطه اسکندر، از ایران به یونان راه یافته است (دارمستتر، ۱۳۴۸: ۲۵۷).

- اندیشه‌ی تقسیم‌بندی جهان به قطعاتی به نام اقلیم نخستین بار توسط سلاطین قوم فارس بوده، که خطوط وهمی کشورها را برای دانستن حدود و موقعیت مناطق و تعیین مکان‌ها وضع کردند. نویری (م ۷۳۳ هـ) بر این باور است که پسر کیومرث (نخستین شاه ایران در شاهنامه) برای اولین بار اقلیم را به هفت بخش تقسیم کرد (نویری، بی تا: ۶/۱۵ و ۱۴۴).

- موقعیت مکانی نزدیک و قرابت و اختلاط فرهنگی و تجاری مسلمانان خصوصاً کوفیان با ایرانیان، زمینه‌ساز تاثیرپذیری دوجانبه و احتمال آشنایی ملت عرب از اندیشه هفت کشور ایرانی است.

- در اوستا بارها از هفت کشور یاد شده است و گویا ریشه اوستایی داشته و از زمان‌های بسیار قدیم در ایران متداول بوده است. در گاتها که کهن‌ترین سروده اوستا در ایران باستان است از اراضی زمین با عنوان هفت بوم یا هفت کشور یاد شده و نام‌های آن‌ها نیز آمده است (دارمستتر، ۱۳۴۸: ۲۵۷).

- از زمان‌های دورتر زردشتیان و ایرانیان در نوشته‌های اساطیری خود به وجود ارتباطی میان ستارگان و کرات و بروج با سرزمین‌های زمین باور داشته‌اند و با آنها اقبال و طالع افراد و جوامع را پیش‌بینی می‌کردند. بسیاری از تقسیم‌بندی‌های اقلیمی ابتدایی نیز بر اساس تأثیر افلاک بر احوالات انسان انجام شده است. برخلاف یونانیان که با تکیه بر علوم نجوم و هیئت و ریاضی و بر اساس عرض جغرافیایی و اختلاف شب و روز، و با اعتقاد به کرویت زمین، ربع مسکون را با خطوط موازی با خط استوا تقسیم نموده و به کار بستند. این آثار اواخر قرن دو و اوایل قرن سه به عربی ترجمه شد و به متون اسلامی راه یافت.

- ابن مقفع، از اقالیم سبعة، تصویری ایرانی داشته و ترجمه هفت کشور به عربی را در کلیله و دمنه به صورت اقالیم سبعة برگردانده است. با توجه به اینکه کلیله و دمنه در قالب داستان و برای عموم مردم نوشته شده، اثبات می‌شود که عموم عرب‌زبانان، آشنایی کافی و ذهنیت مشخصی از این اصطلاح داشته‌اند. ابن ندیم در الفهرست، کلیله و دمنه را در شمار کتاب‌های هند، در افسانه و اسما و احادیث آورده است (ابن ندیم، ۱۹۷۸: ۳۷۰/۱).

- در ایران و در عهد ساسانیان و سال ۲۵ دوره خسرو انوشیروان، زیج^۱ شهریار یا زیج شهریار وجود داشته که متأسفانه از آن چیز زیادی باقی نمانده است به جز، استنادی که دانشمندان اسلامی (مانند ابوریحان بیرونی) به آن کرده‌اند. زیج شهریار بر اصول مبتنی بوده که گویا منشأ هندی داشته و از سانسکریت به پهلوی درآمده است و شاید اولین زیجی باشد که حدود ۷۹۰ میلادی و پیش از ورود مجسطی به جهان اسلام، از پهلوی به عربی ترجمه شده و یکی از پایه‌های زیج‌های اسلامی بوده است (همو، ۱۹۷۸: ۳۴۱/۱). بعدها خوارزمی، با استفاده از زیج ایرانی (زیج شهریاران)، یونانی (فلکیات بطلمیوس) و هندی (سند هند کبیر) زیج خود را شکل داده است. از مواد اصلی که در اغلب زیج‌ها، مقادیر نجوم، گاه‌شماری، جداول و مختصات جغرافیایی و غیره است. بعضی زیج‌ها مشتمل بر تقسیم زمین به اقلیم‌ها نیز می‌باشد (رک حداد عادل، ۱۳۹۶: ج ۲۲ مدخل زیج). با توجه به وجود زیج شهریاران به صورت مکتوب می‌توان فرض کرد که در میان مسلمانان، مخصوصاً کوفیان که ارتباط نزدیکی با ایرانیان داشته‌اند؛ اصطلاحاتی چون اقلیم سبعة، غریب و ناآشنا نباشد.

- شاکر خصباک، در کتاب خود تصریح می‌کند که سابقه آشنایی مسلمانان از جمله خوارزمی با اقلیم هفتگانه زمین، قبل از آشنایی با کتاب بطلمیوس بوده است^۲ و تعداد و نوع تقسیم‌بندی آن‌ها با هم مغایرت دارد. به نظر وی جداول فلکی خوارزمی به زیج‌های پارسی شباهت بسیار دارد (خصباک، ۱۹۸۶: ۱۹).

- برخی از جغرافی‌دانان عرب مانند ابن فقیه همدانی (به‌استثنای کسانی که از علوم ریاضی و هیأت بهره‌ای داشتند و زمین را مانند یونانیان تقسیم می‌کردند)، جهان را به شکل پرنده‌ای در نظر می‌گرفتند که چین و هند، سر، و سوریه و عراق و مصر، سینه، و مغرب، دم آن را تشکیل می‌داد. این فکر که نخستین روایت آن به عمروعاص می‌رسد، ظاهراً منشأ چینی داشته، زیرا در کتابی چینی به نام سینگ لی پن کینگ چوשה آمده است که جهان به شکل یک عنقاوست که جزیره العرب جسم آن، قسطنطنیه سرآن، فارس یک بازو، و سوریه بازوی دیگر آن، چین یک بال و اروپا بال دیگر، هند یک پا و مصر پای دیگر آن است (دانشنامه بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸). این بدین معناست که استعمالات مختلفی از هفت اقلیم وجود داشته است.

- کراچکوفسکی می‌نویسد: نفوذ دو مکتب هندی و ایرانی مقدم بر نفوذ مکتب یونانی بود... چرا جغرافیای دانان علمی اسلامی غالباً ایرانی بوده‌اند؟ حال آنکه امویان به انطاکیه و اسکندریه که در آنجا سریانیان نقش واسطه داشتند، به تمدن یونانی نزدیک‌تر بودند (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۱۳۹۸: ۵/۵۸۹).

۱. زیج در اصل به معنی تارقالی یا نخ‌دوزی بوده، اما در قرن اول هجری این واژه برای جدول‌های نجومی به‌کاربرده شد و پس از مدتی کوتاه در زبان عربی معنای کلی‌تر «رساله نجومی» را پیدا کرد (ن.ک: ولایتی، ۱۳۹۲). زیج‌ها مجموعه‌ای از جداول نجومی هستند که جدول‌های ریاضی، مختصات ستارگان، سیارات، ماه و خورشید، و جدول‌های مربوط به انواع گاه‌شماری را شامل می‌شود.

۲. طريقة توزيع اقاليم الخوارزمي تختلف عن طريقة بطليموس، حيث إنما رتب على طريقة الأقاليم السبعة التي عرفها المسلمون قبل معرفة كتاب بطليموس.

- فتوحات عرب موجبات سفر آنان به سرزمین‌های مختلف و نیاز به اطلاعات جغرافیایی را فراهم آورد. برای مثال خلیفه دوم پس از جنگ قادسیه به سعد بن ابی وقاص، دستور جستجو در جغرافیای ایران را می‌دهد.^۱

۶. نقش کوفه در انتقال علوم و باورهای پارسی به عالم اسلام

حیره که قبل از دوره اسلامی تحت حکومت ایرانیان بود و به‌عنوان یک حکومت دست‌نشانده برای جلوگیری از هجوم قبائل بیابان‌گرد به مناطق مرزی ایران، ایفای نقش می‌نمود، ساکنانش عمدتاً از دو طریق با فرهنگ ایرانی آشنا می‌شدند: یکی از طریق رفت و آمد با مناطق مرزی ایران و دربار ساسانی و دیگر از طریق ایرانیانی که در حیره زندگی می‌کردند. به دلیل همین ارتباطات اهل حیره بیش از سایر اعراب با فرهنگ ایرانی آشنا بودند. آن‌ها حتی اعتقاد به یزدان و اهریمن و زرتشتی‌گری و مانویت را از ساکنان حیره آموختند (پوراحمدی و بابایی، ۱۳۹۱: ۱۳).

از یک‌طرف با توجه به اینکه کوفه وارث موقعیت جغرافیایی حیره باستان و در نتیجه دربرگیرنده تمامی کارکردهای آن در زمینه انتقال فرهنگی بود و از طرف دیگر رشد جمعیت موالی به سبب ازدواج با عرب‌ها می‌توان اهالی کوفه را آشنا با فرهنگ و باورهای پارسی دانست.

پس از به خلافت رسیدن امام علی (ع) مردم کوفه بیش از دیگران با او بیعت کرده و به خاطر حضور خالصانه ایرانیان، حضرت از عاملان خود در همدان و آذربایجان برای یاری طلبی از ایرانیان در نبرد با معاویه دعوت کرد. عامل دیگر، رفتار منصفانه علی (ع) با مویان -برخلاف خلفای گذشته- بود که موجب جذب ایرانیان به این شهر گردید (همان: ۲۱).

جمع‌بندی تاریخ‌گذاری خطبه در دو رویکرد منبع و متن

باتوجه به سیر تاریخی نقل خطبه، اولین و متقدم‌ترین منبعی که از آن در دست داریم، امالی صدوق است که قاعدتاً حلقه‌ی مفقوده نیز در آن پنهان است زیرا خاستگاه و محل رویش و نشر متن موردنظر ماست. شیخ صدوق ۲۵ سال قبل از سید رضی از دنیا رفته و نزدیک‌ترین و تنهاترین منبع شناخته شده سید رضی برای یافتن این حدیث به شمار می‌رود. البته ممکن است منابع دیگری در دسترس وی بوده باشد که در اثر حوادث، از بین رفته باشد. وجود این متن در کتب سید رضی و سید مرتضی، به دلیل هم‌عصر و برادر بودن و امالی متن توسط سید رضی برای سید مرتضی، گرهی از کار ما برای یافتن منابع نهج‌البلاغه نمی‌گشاید. در نهایت بررسی اولین منبع، تصویر روشنی از چگونگی رفع حدیث به معصوم (ع) به ما نمی‌دهد، تنها سر نخ همان سند منفرد در امالی و «مجاهد عن ابن عباس» در کتاب سبط ابن جوزی است.

۱. عمر پس از جنگ قادسیه، به سعد دستور داد قادسیه و مناطق مجاور آن را وصف کند. جواب سعد به عمر در نوشته‌ی یاقوت محفوظ مانده است (کتب عمر إلى سعد بن أبي وقاص یا مراه بوقف منزله من القادسیة) (حموی ۱۹۹۵: ۴/۲۹۲).

از نظر منبع، در قرن چهارم هجری، به ترتیب، امالی شیخ صدوق، غریب مؤدب هروری و رسائل سید مرتضی متقدم‌ترین منابع حاوی این خطبه هستند. پس از آن زمخشری در ربیع الابرار و ابوالفتوح رازی در روض الجنان (به نقل از «غریب») و تذکرة الحمدونیه ی ابن حمدون عبارت مذکور را ثبت کرده‌اند. در عیون الحکم و المواعظ لیثی واسطی و المناقب ابن شهرآشوب حوالی قرن ششم هجری، بخش عمده‌ای از خطبه ۲۲۴ بدون جمله‌ی «والله لو اعطیت اقالیم السبعه...» و بخش‌های دیگری از خطبه به چشم می‌خورد. تذکرة الخواص سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ ه) نیز از منابع حائز اهمیت این خطبه است؛ زیرا که از طریق مجاهد از ابن عباس ضبط کرده است. کتاب شیخ صدوق منبع منفرد این روایت و نزدیک به عصر سید رضی است. وجود این متن در کتب سید رضی و سید مرتضی، به دلیل هم‌عصر و برادر بودن و امالی متن توسط سید رضی برای سید مرتضی، گرهی از کار ما برای یافتن منابع نهج البلاغه نمی‌گشاید. در نهایت بررسی اولین منبع، تصویر روشنی از چگونگی رفع حدیث به معصوم (ع) به ما نمی‌دهد، تنها سر نخ همان سند منفرد در امالی و «مجاهد عن ابن عباس» در کتاب سبط ابن جوزی است. راویان این سند منقطع نیز یا ناشناخته یا بدون هیچ مدح و ذمی در کتب رجالی هستند و یا جزء افرادی به شمار می‌روند که نظرات متناقضی درباره‌ی آن‌ها وجود دارد به این معنا که عده‌ای آن‌ها را توثیق و عده‌ای دیگر به ذم آنها پرداخته‌اند.

با نظر به متن و ساختارهای زبانی، لحن و سبک گفتاری، خطبه‌ی مذکور با زبان عصر پیامبر (ص) تطابق قابل قبولی دارد. اصطلاحات به کاررفته در خطبه رایج بوده و غیر از اصطلاح «الاقالیم السبعه» اغلب اصطلاحات مورد استفاده، سابقه‌ای در کلام پیامبر اکرم (ص) و دیگران دارد. نقل به مضمون نیز محتمل به نظر نمی‌رسد چراکه دیگر منابع قبل و بعد از سید رضی دقیقاً عین این اصطلاح را بدون تغییری در ساختار و واژگان، استفاده کرده‌اند و همگی منابع و نسخ در این باب، یک‌شکل هستند.

۷. نتیجه‌گیری

پس از تاریخ‌گذاری و اعتبارسنجی اصطلاح «اقالیم سبعه» با دو رویکرد منبع و متن نتایج زیر به دست آمد: یک سند کامل از سمت صدوق و یک سند ناقص از سوی سبط ابن جوزی با راویان مجهول‌الحال و ضعیف، ابزار کافی و مناسبی برای تاریخ‌گذاری اسنادی خطبه نبود. با عنایت به اولین منبع نیز، امکان سنجش اعتبار یا عدم اعتبار آن به‌درستی میسر نبود. از این رو یگانه مسیر پیش روی ما، رویکرد متن محور و پژوهش پیرامون سیر تحول معنایی «اقالیم سبعه» در طول تاریخ بود.

متن خطبه کهن و حاوی واژگان و اصطلاحاتی است که در عصر نبوی (ص) رایج بوده است. هدف این بود که مشخص کنیم آیا مفهوم هفت اقلیم نیز در گفتمان زمان امام علی (ع) شایع و قابل فهم بوده؟ برای پاسخ به این سؤال کلیدی تحقیق، سیر تطور تاریخی اصطلاح «هفت اقلیم» و کاربردهای آن را در بین منابع، در دو دسته کلی (منابع عمومی و منابع تخصصی جغرافیا) پی‌جویی نموده و همان‌طور که پیش‌تر در معنا و کاربرد هفت‌اقلیم بحث کردیم؛ روشن شد که دو منشأ و سرچشمه‌ی اصلی برای تقسیم

زمین به هفت بخش وجود دارد: اول هفت کشور پارسی که ترجمه‌ی آن به همان «سبعة الاقالیم» رواج یافت و ارتباط هر ناحیه از زمین با ستارگان و کرات را تبیین می‌کرد و از طرفی توسط سلاطین برای شناخت و دسترسی به محدوده‌های حکومتی خود به کار گرفته می‌شد و دوم هفت کلیمای یونانی که فلاسفه و اخترشناسان یونانی ابداع و به کار بستند که اواخر قرن دوم هجری و اوایل قرن سه به عربی ترجمه شد و به متون اسلامی راه یافت. در نهایت با دلایل و شواهد متعدد اثبات نمودیم که کاربرد متقدم‌تر هفت اقلیم، همان معنا و تلقی پارسی آن است که از سال‌های دور بر سر زبان‌های عوام در ایران جاری بوده و به واسطه ارتباطات تنگاتنگ میان مسلمانان، خصوصاً کوفیان، به فرهنگ اسلامی راه یافته است. تلقی مخاطب کلام امیر (ع) از هفت بوم و اقلیم، قبل از ورود گفتمان یونانی آن، که بر اساس اندازه‌گیری‌ها و محاسبات نجومی حکمای یونانی پدید آمده، در کاربست‌های زیادی تلقی شرقی آن بوده است. برای نمونه در کتابی عمومی و غیردینی از ابن‌مقفع (۱۰۶-۱۴۲ ه) مربوط به اوایل قرن دوم، نشان می‌دهد که اصطلاح اقالیم سبعة در ذهن مخاطب عام اوایل قرن دوم هجری شناخته شده و قابل فهم بوده است. حتی با وجود احتمال مردود بودن یا موضوعه بودن حدیث امام صادق (ع) در خصال، و یا نقل منفرد آن، ادعای دکتر پاکتچی مبنی بر ورود اصطلاح اقالیم سبعة به زبان عرب در دوران پس از ترجمه‌ی کتب یونانی از جمله المجسطی بطلمیوس به عربی، که به اواخر قرن دو و اوایل قرن سوم هجری برمی‌گردد، منتفی است.

در واقع، پس از گسترش مباحثی چون زیج پارسی مکتوب و نجوم مشرق زمین تا جهان اسلام، اصطلاح اقالیم سبعة قبل از ورود اخترشناسی یونانی و به سبب مراودات چندجانبه فی‌مابین خصوصاً در کوفه مرکز خلافت امام علی (ع) و آشنایی افرادی مثل ابن مقفع به زبان عرب، وارد فرهنگ عامه مسلمانان شده است و می‌توان فرض کرد امام علی علیه‌السلام در تمثیل خود از زبان اسطوره‌ای پارسی بهره گرفته‌اند که ورودش به جهان عرب نسبت به علوم یونانی و آثار بطلمیوس قدمت بیشتری دارد.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۳۷۲). طبقات اعلام الشيعة، قم: اسماعیلیان.
- ابن بابویه قمی، محمد بن علی. (۱۴۱۷). الامالی، قم: مؤسسة البعثه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴). من لا یحضره الفقیه، قم: جماعة المدرّسين في الحوزة العلمية.
- ابن حمدون، محمد بن الحسن. (۱۹۸۲). تذکرة الحمدونیه، بیروت: بی نا.
- ابن حوقل، محمد بن حوقل. (۱۹۳۸). صورة الارض، بیروت: دارصادر.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۸۹۲). الاعلاق النفیسه، بیروت: دارصادر.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی. (۱۳۷۹). مناقب آل أبي طالب عليهم السلام، قم: علامه.
- ابن ماجه، محمد بن یزید القزوينی. (بی تا). سنن ابن ماجه، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه.
- ابن مقفع، عبدالله بن دادویه. (بی تا). کلبله و دمنه، بیروت: دارالقلم.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب، بیروت: دارصادر.
- ابن نباته، محمد بن محمد. (۱۴۱۹). سرح العیون فی شرح رساله ابن زیدون، بیروت: المكتبة العصریه.
- ابن ندیم. (۱۹۷۸). الفهرسته، بیروت: دار المعرفة.
- ابن وصیف شاه، ابراهیم. (۱۴۲۱). مختصر عجائب الدنیا، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- احمد بن حنبل. (۱۴۱۶). مسند الامام احمد بن حنبل، قاهره: دارالحديث.
- ادريسی، محمد بن محمد. (۱۴۰۹). نزهة المشتاق فی اختراق الافاق، بیروت: عالم الكتاب.
- اصفهانی، حمزه بن حسن. (بی تا). تاریخ سنی ملوک الأرض و الأنبياء عليهم الصلاة و السلام، بیروت: دارمکتبه الحیاة.
- ----- (۱۸۶۶). تاریخ ملوک الارض، کلکته: مظهرالعجائب.
- بتانی (الصابی)، محمد بن جابر. (۱۸۹۹). الريح الصابی، بمدينه رومية العظمی.
- بکری، عبدالله بن عبدالعزیز. (۱۹۹۲). المسالك و الممالک، بیروت: دارالقرب الاسلامی.
- بونی، احمد بن علی. (۱۴۲۷). شمس المعارف الکبری، بیروت: مؤسسه النور للمطبوعات.
- بیهقی، علی بن زید. (۱۳۶۵). تاریخ حکماء الاسلام، دمشق: مطبعه الترقی.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۸۳). «انديشه هفت اقليم و ارزيابي يادکردهای آن در احاديث»، فصلنامه مطالعات اسلامي، مشهد، ۱۷-۴۶
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۱). نقد متن، تهران: دانشگاه امام صادق.
- پورا احمدی، حسین و بابایی سیاب، علی. (۱۳۹۱). «ایرانیان و نقش کوفه در تشیع آنان»، فصلنامه تشیعه شناسی، ۱۰ (۳۹)، ۲۰-۷
- تستری، محمدتقی. (۱۴۱۵). قاموس الرجال، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- تهانوی، محمد علی. (۱۹۹۶). کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت: مکتبه لبنان.

- جاحظ، عمرو بن بحر. (۲۰۰۲). رسائل الجاحظ، بیروت: دارالمکتبه الهلال.
- ----- (۱۴۲۴). الخیوانه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حداد عادل، غلامعلی. (۱۳۹۶). **دانشنامه جهان اسلام**، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- حرانی، ابن شعبه. (۱۴۰۴). تحف العقول، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- حموی، یاقوت. (۱۹۹۵). معجم البلدان، بیروت، دارصادر.
- خطیب البغدادی، احمد بن علی. (۱۴۲۲). **تاریخ بغداد**، بیروت، دار الغرب الإسلامی.
- خوارزمی، محمد بن عباس. (۱۴۱۸). مفید العلوم و مفید الهموم، بیروت: المکتبه العصریه.
- خصباک، شاکر. (۱۹۸۶). علم الجغرافیه عند العرب، بیروت: موسوعه الحضاره العربیه الاسلامیه.
- دارمستتر، جیمز. (۱۳۴۸). **تفسیر اوستا و ترجمه گاتاها**، بی‌جا، رنگین.
- (۱۳۹۸). **دانشنامه بزرگ اسلامی**، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- دیلمی، حسن بن محمد. (۱۳۸۱). ارشاد القلوب، قم: شریف الرضی.
- ----- (۱۳۸۴). غرر الاخبار و درر الآثار فی مناقب ابی الائمه الاطهار، قم: دلیلنا.
- دیلمی، مهیار (ابن مرزویه). (۱۳۳۲). **دیوان**، بغداد: مطبعه الشایندر.
- رازی، ابوالفتوح. (۱۳۷۶). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی.
- رضا، عنایت‌الله. (۱۳۹۸). **دائره المعارف بزرگ اسلامی تهران (مدخل جغرافیا)**، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- زبیدی، مرتضی. (بی‌تا). تاج العروس من جواهر القاموس، کویت: دارالمعرفه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۹۲). ربیع الابوار و نصوص الاخبار، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- زهری، محمد بن ابی بکر. (۱۳۸۲). الجغرافیه، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: سازمان فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سبزیان‌پور، وحید. (۱۳۹۰). «تأثیر حکمت‌های نهج البلاغه در ترجمه عربی کلیده‌ودمنه»، **فصلنامه نقد و ادبیات تطبیقی**، ۷۵-۱۱۰
- سبط ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی. (۱۳۷۶). **تذکره الخواص**، قم: شریف الرضی.
- سوواژه، ژان. (بی‌تا). اخبار الصين و الهند، پاریس: داربیبلیون.
- سهراب. (۱۳۴۷). عجائب الاقالیم السبعه الی نهاية العمارة، وین: مطبعه آدولف هولز هوزن.
- شریف مرتضی، علی بن حسین. (۱۴۰۵). رسائل، قم: دارالقران الکریم.
- صدوق، محمدبن علی. (۱۳۶۲). **الخصال**، قم: موسسه النشر الاسلامی.
- صفا، اخوان. (۱۴۱۲). رسائل، بیروت: الدار الاسلامیه.
- ----- (۱۳۸۷). **مجموعه حکمه**، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- صولی، محمد بن یحیی. (۱۳۴۱). ادب الکتابه، بغداد: المکتبه العلمیه.

- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۹۹۸). آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت: دارصادر.
- کاتب بغدادی، قدامه بن جعفر. (۱۹۸۱). الخراج و صناعه الکتابه، بغداد: دارالرشید.
- کمرهای، محمدباقر، (۱۳۷۷). ترجمه الخصال صدوق، تهران: کتابچی.
- گروهی از نویسندگان. (۱۳۸۸). سفرنامه‌های خطی فارسی، تهران: نشر اختران.
- لیشی واسطی، علی بن محمد. (۱۴۱۸). عیون حکم و المواعظ، قم: دارالحديث.
- ماوردی، علی بن محمد. (۱۴۰۹). اعلام النبوة، بیروت: دارو مکتبه الهلال.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار، بیروت: دارالاحیاء التراث.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۷). حکمت نامه پیامبر اعظم (ص)، قم: دارالحديث.
- مدرس گیلانی، مرتضی، (۱۳۶۲). ترجمه الخصال صدوق، تهران: جاویدان.
- مسعودی، علی بن الحسین. (۱۳۸۶). اخبارالزمان، قم: المکتبه الحیدریة.
- ----- (۱۳۶۵). التنبیه و الاشراف، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ----- (۱۳۸۴). اثبات الوصیه للامام علی (ع)، قم: انصاریان.
- ----- (۱۴۲۱). مروج الذهب و معادن الجواهر، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- مفضل، بن عمر. (۱۹۴۹). توحید المفضل، قم: مکتبه الداوری.
- مقدسی البشاری، محمد بن احمد. (۱۴۱۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، قاهره: مکتبه مدبولی .
- منجم، إسحاق بن حسین. (۱۴۰۸). آکام المرجان، بیروت: عالم الکتاب.
- مهلبی، حسن بن احمد. (۲۰۰۶). کتاب العزیزی او المسالک و الممالک، دمشق: التکوین.
- ناشناخته. (۱۳۵۳). هفت کشور یا صورالاقالیم، تهران: بنیاد فرهنگ ایرانی.
- نویری، احمد بن عبدالوهاب. (بی تا). نهایة الارب فی معرفه انساب العرب، قاهره: دارالکتب و الوثایق القومیة.
- هروی، احمد بن محمد. (۱۴۱۹). الغریبین فی القرآن و الحدیث، مکه: مکتبه نزار مصطفی الباز.
- همدانی، ابن حانک حسن بن احمد. (۱۴۱۰). صفة جزیره العرب، صنعاء: دارالارشاد.